

УДК 821.161

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.31.39>**ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТІВ «ЧЕСНОТА», «ПОРОК», «КАРА»
В УКРАЇНСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОВЧАННЯХ****EXPLANATION OF THE CONCEPTS "VIRTUE", "VICE", "PUNISHMENT"
IN UKRAINIAN MEDIEVAL TEACHINGS****Савенко О.П.,***orcid.org/0000-0002-0117-0103**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української та зарубіжної літератури і методик їх навчання
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

У статті розглядаються українські середньовічні повчання як окремий жанр, якому властива експлікація, розгортання та тлумачення таких провідних концептів, як «чеснота», «порок», «кара». До аналізу залучені відомі на сьогодні повчання Феодосія Печерського, Георгія Зарубського, Серапіона Володимирського, Володимира Мономаха, Луки Жидяти. Як показує дослідження, кожен із заявлених концептів уміщує в собі певні морально-етичні та духовно-релігійні поняття, які характеризують поведінку та вчинки людей: а) чесноти – віра, надія, любов, чесність, смиренність та ін.; б) пороки – жадібність, заздрість, зарозумілість, легковажність, лінивість, легкодухість та ін.; в) кара Божа (за гріхи) – смерть, голод, війна, посуха, нашествя сарани тощо. Характерно, що дидактично-виховний пафос повчання формується завдяки зверненню до Святого Письма, а саме: десяти заповідей божих, отриманих Мойсеєм під час об'явлення Бога на горі Синай; Нагірна проповідь Ісуса Христа, яка складається з повчань. Джерелом концептів «пороку» та «кари» у повчаннях є Одкровення святого Іоанна Богослова, що містить есхатологічні мотиви (описи покарань грішників). До гріхів середньовічні письменники відносять схиляння перед архаїчними віруваннями, що свідчить про боротьбу християнства та язичництва на Русі. У статті зроблено висновок про те, що жанру повчання властива дидактично-виховна настанова, яка реалізується через осмислення середньовічним автором концептів «чеснота», «порок», «кара». За християнською традицією, концепт «чеснота» функціонує у двох модифікаціях: Божі та моральні. До Божих чеснот належать віра, надія і любов. Моральними християнськими чеснотами є покіра, послух, лагідність, смиренність, чистота, щедрість та ін. Концепт «порок» у повчаннях виражається завдяки моральним вадам, що проявляються у трьох виявах: розуму, дії, слова. Концепт «кара» у середньовічному тексті набуває значення Божої кари, яка зумовлюється природними та суспільними чинниками.

Ключові слова: концепт, чеснота, порок, кара, середньовіччя, повчання.

The article considers Ukrainian medieval teachings as a separate genre, which is characterized by the explication, development and interpretation of such leading concepts as "virtue", "vice", "punishment". The currently known teachings of Feodosius Pecherskyi, George Zarubskyi, Serapion Volodymyrskyi, Volodymyr Monomakh, and Luka Zhidyata are included in the analysis. As the research shows, each of the stated concepts includes certain moral-ethical and spiritual-religious concepts that characterize the behavior and actions of people: a) virtues – faith, hope, love, honesty, humility, etc.; b) vices – greed, envy, arrogance, frivolity, laziness, frivolity, etc.; c) God's punishment (for sins) – death, famine, war, drought, locust invasion, etc. It is characteristic that the didactic and educational pathos of teaching is formed thanks to the appeal to the Holy Scriptures, namely: the ten commandments of God, received by Moses during the revelation of God on Mount Sinai; The Sermon on the Mount of Jesus Christ, which consists of teachings. The source of the concepts of "vice" and "punishment" in teachings is the Revelation of St. John the Theologian, which contains eschatological motifs (descriptions of the punishments of sinners). Among the sins, medieval writers refer to bowing to archaic beliefs, which testifies to the struggle between Christianity and paganism in Russia. The article concludes that the teaching genre is characterized by a didactic and educational instruction, which is implemented through the medieval author's understanding of the concepts "virtue", "vice", "punishment". According to the Christian tradition, the concept of "virtue" functions in two modifications: God's and moral. God's virtues include faith, hope, and love. Moral Christian virtues are humility, obedience, meekness, humility, purity, generosity, etc. The concept of "vices" in the teachings is expressed thanks to moral defects

that manifest themselves in three manifestations: mind, action, word. The concept of "punishment" in the medieval text acquires the meaning of God's punishment, which is caused by natural and social factors.

Key words: concept, virtue, vice, punishment, Middle Ages, education.

Постановка проблеми. Концептуальний підхід до вивчення творів давньої української літератури є ґрунтовною методологією, завдяки якій встановлюються нові семантичні зв'язки у текстах. Тому є потреба в переосмисленні концептуальних складових такого жанру як «повчання». О. Кагановська вважає, що «концептуальний підхід до дослідження художнього тексту як до багаторівневого процесу встановлення смислу, «закодованого» автором, обумовлює відповідне його «декодування» і вимагає входження до певних ментальних структур, розгорнутих у часі» [6, с. 114].

Аналіз досліджень на тему. Поняття «концепт» є багатозначним терміном, який в останні десятиліття активно ввійшов у літературознавчі розвідки. У сучасній науці розрізняють сім аспектів інтерпретації концепту: логіко-філософський, власне філософський, лінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний, психолінгвістичний та літературно-культурологічний.

Письменник Вал. Шевчук вказує, що «концепт – це складне абстрактне поняття, яке вживається при творенні художнього твору і яке стає інтелектуальним стрижнем, що з'єднує твір у єдину конструкцію, є його визначальною думкою, яка проходить через увесь твір у формі образних знаків, а водночас є побудинком творення символів, метафор, з'єднуючи невідповідні поняття в несподіваному ракурсі і тим наповнюючи твір поглибленим змістом. Це свідоме оперування культурним спадком попередніх епох через використання загальноприйнятих, загальнолюдських національних смислів. Концепт вражає освіченого читача несподіваними порівняннями символів, витворюючи вишукану структуру, яка не раз заміняє сюжет» [7, с. 91].

Жанр повчання функціонував в українській літературі протягом XI – першої половини XVI ст. М. Грушевський, М. Возняк, І. Франко, С. Єфремов, Б. Лепкий оглядово вивчали повчальну прозу без чіткого означення художніх властивостей цього жанру. Д. Чижевський взагалі ототожнював повчальні твори з проповідями, відносячи повчання Георгія Зарубського, Мойсея, Серапіона Володимирського до проповідництва.

Б. Білоус дав визначення терміну, вказавши, що «повчання – літературний жанр середньовічної літератури із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних, символічно-алегоричних настанов,

підкріплених авторитетними писемними джерелами» [2, с. 5].

Постановка завдання. Оскільки повчання як окремий жанр в українській середньовічній літературі спеціально не досліджувався, то є потреба визначити його основні концептуальні засади, проаналізувавши, пояснивши такі його домінантні концепти, як «чеснота», «порок», «кара».

Виклад основного матеріалу. Повчанням як жанр є поліфункціональним, виконує ряд функцій: релігійна, дидактична, імперативна, естетична. Для повчань характерною й домінуючою ознакою є дидактично-виховна настанова, яка реалізується через осмислення середньовічним автором концептів «чесноти», «пороку», «кари». Вони й визначають стратегію всього твору, тобто зміст, форму та функціональне призначення.

Дидактично-виховний пафос повчання формується завдяки зверненню до Святого Письма, а саме: десяти заповідей божих, отриманих Мойсеєм під час об'явлення Бога на горі Синай; Нагірна проповідь Ісуса Христа, яка складається з повчань. Джерелом концептів «пороку» та «кари» у повчаннях є Одкровення святого Іоанна Богослова, що містить есхатологічні мотиви (описи покарань грішників).

Чеснота, за М. Тофтулом, є «позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципах добра і справедливості» [9, с. 387]. За середньовічною християнською традицією у повчаннях функціонують два види чеснот: Божі та моральні. До Божих чеснот належать віра, надія і любов. Моральними християнськими чеснотами є покора, послух, лагідність, смиренність, чистота, щедрість та ін.

Лука Жидята, єпископ новгородський, автор «Повчання Луки до братії», прославляє тих людей, які мають чесноти Божі та моральні. Серед Божих чеснот автор виділяє любов до Бога, яка є першоосновою християнської ідеології: «... щонайперше такої заповіді всі християни мають твердо триматися – вірити в єдиного Бога» [4]. А серед моральних чеснот виділяє любов до ближнього («Любов майте до будь-якої людини, а найбільше до братії, і не має бути так, щоб одне на серці, а інше на вустах» [4]; «Прощайте брат брату і кож-

ній людині, не платіть злом за зло, один одного хваліть, тоді і Бог вас похвалить» [4]; «Не осуджуй брата навіть у думках, пам'ятай про свої гріхи, тоді і тебе Бог не осудить» [4]; «Шануйте старих людей і батьків своїх» [4]; чесність («Будь правдивим, і за правду й закон Божий не відмовляйся навіть голову покласти, і прилічить тебе Бог до святих») [4]; щедрість («Пам'ятайте і піклуйтеся про мандрівників, і про убогих, і про ув'язнених, і до своїх слуг милосердними будьте» [4]); смиренність («Будьте покірними і лагідними – будете ж послухниками і виконавцями Божих заповідей, бо у горділивому серці диявол сидить, і Боже слово не хоче утвердитися у ньому» [4]).

У повчанні Георгія Зарубського «Повчання кь духовному чаду» про чесноти мовиться так: «Та ось що завше тримай у думці, ось чому завжди навчайся. Всели страх Божий в серці своїм і любов до Нього велику, прикрашай себе понад злато, і срібло, й каміння дорогоцінне смиренням добрим своїм. Більше і більше милостиною допомагай нужденним, заступником будь сиротам і удовицям, любов май до всіх рівну, тайни друзів бережи, від обмов притьмом бігай, клятьби хоронись, не май заздрощів. На чуже добро не заглядайся, най не запрагнеш його» [5]. Найголовнішою Божою чеснотою визначається у тексті любов, передусім любов до Бога. У Біблії це твердженням визначається найпершою та найголовнішою заповіддю Божою, а саме: «Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь» (Мф. 22:37-39). А також Георгій Зарубський виділяє три моральні якості християнина: смиренність, щедрість, любов до ближнього свого.

Дидактично-виховний пафос «Повчання дітям» Володимира Мономаха формувався не тільки на основі Нагірної проповіді Ісуса Христа, а й на «Слові святого Василя, якою людині належить бути». Володимир Мономах проповідує такі моральні чесноти: щедрість і милосердя («убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину» [8]; терпимість («Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його» [8]); правдивість («поклявшись, дотримуйтесь, аби, порушивши [клятву], не погубили душі своєї» [8]; доброзичливість («гордині не майте ні в серці, ні в розумі» [8]; «Старих шануй, як отця, а молодих – як братів» [8]; «І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши» [8]); принциповість («Лжі остерігайтесь, і п'янства,

і блуду, бо в них гине душа і тіло» [8]); працьовитість («У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте» [8]; «Лінь-бо – мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше – до церкви: хай не застане вас сонце в постелі» [8].

Концепту «чеснот» у повчаннях протиставляються «пороки». Порок – це моральна вада. У середньовічних текстах цей концепт має синонім – гріх. М. Тофтул запропонував таку класифікацію пороків:

1) моральні вади, що проявляються у схильності до проступків розумом (свідомістю): байдужість, безвілля, безпринципність, боягузтво, жадібність, заздрість, зарозумілість, легковажність, лінивість, легкодухість, підозрілість (недовірливість), нерішучість, ревнивість, самовдоволеність, самозакоханість, самовпевненість, черствість тощо;

2) моральні вади, що проявляються у схильності до проступків словом: безсоромність, брехливість, бундючність, буркотливість, вульгарність, грубість (брутальність), дратівливість, запальність, лихослів'я, лицемірність, марнославство, нахабність, невічливість, непристойність, нескромність, нетерпимість, нечемність, осудливість, пихатість (чванливість), підлабунство, підлесливість, примхливість (капризність), сварливість, схильність до хамства, святенництво, хвалькуватість, цинізм, чванство;

3) моральні вади, що проявляються в схильності до проступків ділом: агресивність, віроломність, дріб'язковість, жорстокість, зрадливість, користолобство, мстивість, нахабність, невдячність, ненадійність, нерозважливість, низькопоклонство, підлість, підступність, схильність до вбивства, схильність до перелюбу, схильність до самогубства, сутяжність, упертість, схильність до шахрайства [9, с. 304–305].

У повчанні «Про карі Божії» Феодосія Печерського зазначається, що «диявол радується злomu, убивству, кровопролиттю, підіймаючи зваби, заздрощі, братоненависництво, брехні» [10]. Вказані моральні вади диференціюються відповідно до класифікації так: «убивство», «кровопролиття» відносяться до третьої групи, що проявляють схильність до проступків ділом; «заздрості», «братоненависництво» – це перша група, що проявляється у схильності до проступків розуму; «брехня» належить до другої групи, що проявляється у схильності до проступків словом.

Серапіон Володимирський у повчанні «Про маловір'я» перераховує пороки тогочасного

суспільства так: «Краще, брати, облишимо зло; відринемо всі справи погані: розбій, грабунки, п'янство, перелюби, скупість, лихварство, обіди, крадіжки, неправдиві свідчення, гнів, злість, злопам'ятність, брехні, наклепи» [10]. Середньовічний автор вбачає зло у моральних вадах, які реалізуються проступками ділом та словом. «Розбій», «грабунки», «п'янство», «перелюби», «скупість», «крадіжки», «гнів», «злість», «злопам'ятність» – це найбільша група проступків ділом. Лише дві позиції «брехня» та «наклеп» згадуються у тексті як пороки, що проявляються словом.

У повчанні «Слово преподобного отця нашого Серапіона» автор акцентує увагу на моральних вадах суспільства, які привели до Божої кари. У творі градаційно формується список пороків: «відвернемося від неправедного лихварства та усіляких грабунків, крадіжок, розбоїв і нечистих перелюбів, які відлучають від Бога; сварливих слів, брехнів, неправедних звинувачень та наклепів, інших справ сатанинських – якщо від цього відвернемося, добре знаю» [10]. Відповідно до своїх переконань Серапіон, як і в повчанні «Про маловір'я», вказує пороки, що проявляються ділом (грабунки, крадіжки, розбої, перелюби) та словом (звинувачення, сварливі слова, наклепи, брехня).

Прикметною особливістю повчань є те, що до «пороків» зараховується і всі язичницькі традиції, що нібито через них люд страждає та гине. У повчанні «Про кари Божі» Феодосія Печерського вказано: «диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од Бога: трубами, і скорморохами, і гусями, і русаліями» [10].

У повчанні Георгія Зарубського «Повчання кь духовному чаду» зазначається: «Від сміху бігай лихого. Скомороха, і музику, й сопілкаря не уведи в дім свій глуму заради, поганське ж бо то є, не християнське. Той, хто ігрища ці любить, поганин еси і з християнами причастя не матиме. Бісівські вони суть усякчас, ці смички, і зборні, і веселощі, блудлива ж бо то є краса і радість сатаніючих отроків» [5]. Тим самим чернець наводить наклеп на давні автохтонні традиції, наголошуючи, що вони нібито є сатанинськими, облудливими, що ведуть до гріха та розбещення суспільства.

Серапіон у повчанні про маловір'я звинувачує людей у тому, що вони вірять волхвам, а не священникам: «Звичай поганський маєте: волхвам вірите і палите вогнем невинних людей» [3]. У «Повчанні» автор приділяє увагу чарам, чарівникам: «Якщо ж поганського звичаю тримаєтесь: у чарівництво вірите і спалюєте вогнем невинних людей – і наводите на всю общину та місто

[грїх] вбивства: якщо [бо] хто і не братиме участь в смертогубстві, але разом бувши в одностудстві – убивцею став» [3]. Серапіон визнає вплив магії на людське життя: «як чарівниці і чарівники-біси впливають на рід людський і на худобу, і знищити можуть: на тих діють, котрі їм вірять» [3].

Ще один концепт «кари» є невід'ємною складовим елементом повчання. Під карами середньовічні автори розуміли саме Божі кари за людські гріхи. Серапіон Володимирський у творі «Про маловір'я» про це говорить так: «Все Бог творить за Своїм бажанням: біди й нестатки посилає за гріхи наші і [тим] навчаючи нас, приводить до покаєння» [3]. Першоджерелом ідеї «Божої кари» є Біблія, яка наскрізно пронизана сюжетами про те, що Боже провидіння втручається у життя людей, застерігаючи або караючи їх за несправедні вчинки. У повчанні про маловір'я Серапіон вдається до парафрази, описуючи кари: «Чули про Божі кари: у перших родах [до] потопа гіганти вогнем попалені, а содомляни також вогнем спалені, а за фараона – десять кар на Єгипет, за ханаанян – каміння [Бог] вогняне з небес скинув, за суддів – раті навів, за Давида – моровицю на людей, за Тита – полон на Єрусалим, потім трус землі і сплюндрування міста» [3]. Автор на прикладі подій на Русі утворює переконання, що час розплати настав і для співвітчизників: «Драчград 4 роки стояв, морем затоплений, і нині в морі є. В ляхах від великого дощу 600 чоловік потонуло, а інших у Перемишлі-граді 200 потонуло, і голод був 4 літа. Там же це все було в наш час за гріхи наші» [3]. У повчанні «Слово преподобного отця нашого Серапіона» автор уводить інформацію про землетруси як кару за гріхи: «Нині ж трус землі своїми очима узріли: земля, від початку [світу] утворена й непорушна, повелінням Божим нині рухається, гріхами нашими коливається, беззаконня нашого зносити не може» [3]. Драматизація оповіді про цю кару досягається у тексті повтором про землетрус як страшну подію: «Нині землю трусить і коливає, чисельні гріхи беззаконня з землі струсити бажаючи, немов листя з дерева» [3].

У «Повчання преподобного Серапіона» розширює список покарань: «Війни, голодомори, моровиці й труси; нарешті віддані були іноплеминам не лише на смерть, але й у полон, у гірке рабство» [3]. Цим він визнає, що не тільки природні катаклізми є Божою карою. Бог, діючи через дії людей та їх грішні бажання, посилає на землю війни та рабство.

Феодосій Печерський у повчанні «Про кари Божі» деталізує, що саме спіткає людей, коли вони

відвернуться від Бога: смерть, голод, війна, посуха, нашість сарани. Так говориться у повчанні: «Коли ж котрий-небудь народ впаде в гріх, то карає (його) Бог смертю, або голодом, або наводячи поганих, або посухою, або гусінню, або іншими карами» [10]. Найбільшою карою для Русі Феодосій вважає війни між князями: «Усобна ж війна буває од зваби диявольської. Бог-бо не хоче зла в людях, а добра, а диявол радується злomu, убивству, кровопролиттю, підіймаючи зваби, заздрощі, братоненавистництво, брехні» [10].

Висновки. Жанру повчання властива дидактично-виховна настанова, яка реалізується через

осмислення середньовічним автором концептів «чеснота», «порок», «кара». За християнською традицією, концепт «чеснота» функціонує у двох модифікаціях: Божі та моральні. До Божих чеснот належать віра, надія і любов. Моральними християнськими чеснотами є покоря, послух, лагідність, смиренність, чистота, щедрість та ін. Концепт «порок» у повчаннях виражається завдяки моральним вадам, що проявляються у трьох виявах: розуму, дії, слова. Концепт «кара» у середньовічному тексті набуває значення Бажої кари, яка зумовлюється природними та суспільними чинниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнко. Київ : Східноєвропейська гуманітарна місія, 2019. 1409 с.
2. Білоус Б.П. Літературний статус і функції українських середньовічних повчань. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. С. 15. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/3.pdf (дата звернення 02.11.2023).
3. Серапіон. Повчання. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/serap.htm> (дата звернення 02.11.2023).
4. Життя Лука. Повчання Луки до братії. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr55.htm#:~:text=У%20церкві%20стійте%20зі%20страхом,не%20повергне%20у%20ще%20більшу> (дата звернення 02.11.2023).
5. Зарубський Георгій. Повчання кь духовному чаду. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr69.htm> (дата звернення 02.11.2023).
6. Кагановська О. М. Проблема інтерпретації текстових концептів у художньому прозовому творі. Мова і культура. 2001. Т. IV, вип. 3. С. 114–121.
7. Монахова Т. Концепти «дім» і «дорога» у творах Валерія Шевчука : Коментар письменника. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2007. No 1. С. 90–92.
8. Мономах В. «Повчання дітям» URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm> (дата звернення 02.11.2023).
9. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир, 2014. 416 с.
10. Печерський Феодосій. Про кари Божії. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm> (дата звернення 02.11.2023).